

Кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

В статі висвітлено один з найбільш невідомих і міфологізованих періодів діяльності Провідника ОУН Степана Бандери — ув'язнення у німецьких тюрмах і концтаборі Заксенгаузен. Показано його роль у відстоюванні проголошеного Акту відновлення української державності 30 червня 1941 р., участь у переговорах про залучення українського визвольного руху до Комітету ген. Власова. Описано також умови, в яких утримувалися політичні в'язні.

Ключові слова: Організація Українських Націоналістів (ОУН), Степан Бандера, ідеологія, Німеччина, тюрми, концтабори, політичні в'язні.

Mykola Posivnych

Stepan Bandera in German Prisons and Sachsenhausen Concentration Camp

The article covers one of the least-known and most mythologized periods in the life of the OUN Leader Stepan Bandera, the period of his imprisonment in the Nazi prisons and concentration camp Sachsenhausen. Specially: his role in defending the Act of the Renewal of the Ukrainian Statehood of June 30, 1941 and participation in talks with Gen. Vlasov's Committee about joining the Ukrainian liberation movement to the Committee. It also describes the Nazi prison conditions for political prisoners.

Key words: Organization of Ukrainian Nationalists (OUN), Stepan Bandera, ideology, Germany, prisons, concentration camps, political prisoners.

СТЕПАН БАНДЕРА В НІМЕЦЬКИХ ТЮРМАХ І КОНЦТАБОРІ ЗАКСЕНГАУЗЕН

Провідникові ОУН Степану Бандері присвячено велику кількість різного роду досліджень¹, але зробити належний аналіз життя й діяльності та визначити його місце в історії офіційна українська історична наука ще не спромоглася. В українській та зарубіжній історіографії періоди його ув'язнення є зовсім недослідженими, оповитими різними міфами та не підтвердженими припущеннями. Особливо це стосується перебування в німецьких тюрмах й концтаборі Заксенгаузен у 1942—1944 рр. Переважно дослідники подають ті самі енциклопедичні дані про цей період життя, однак досі не відтворено хронологію його перебування в ув'язнені.

Основними джерелами для дослідження цього періоду діяльності Провідника ОУН С. Бандери є мемуари націоналістичних діячів: Ярослава Стецька, Андрія Мельника, Євгена Онацького, Володимира і Євгена Стахівих, Романа Ільницького, Василя Безхлібника, Дмитра Андрієвського, Тараса Боровця, отця Івана Гриньоха. Після завершення Другої світової війни архів концтабору Заксенгаузен НКВД переправило до Москви, де він і досі зберігається закритим для дослідників.

31 березня — 3 квітня 1941 р. в Кракові на Другому Великому Зборі ОУН С. Бандеру-‘Сірого’ було обрано Головою Проводу. Бачачи неминучість війни між окупантами Польщі — Гітлером і Сталіним — Бандера вважав, що у цьому збройному конфлікті можна буде здобути вимріяну його поколінням Українську державність. 23 червня 1941 р. від імені ОУН за підписом С. Бандери і Володимира Стахіва Гітлеру було вислано Меморандум на 14 сторінках, в якому всіляко підкреслювалося, що основним завданням ОУН є відновлення незалежної Української Держави². В меморандумі

¹ Дем'ян Г. Степан Бандера. Життя і діяльність. (Вибрані матеріали до бібліографії) // Життя і діяльність Степана Бандери: документи і матеріали. Видання 4-те, доп. / ред. і упор. М. Посівнич. — Тернопіль, 2014. — С. 427—450.

² Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів. Т. 1 / упор. В. Косик. — Львів, 1998. — С. 58—87; Гунчак Т. ОУН і нацистська Німеччина: між колабораціонізмом і резистансом // Український визвольний рух / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича; Центр досліджень визвольного руху. — Львів, 2007. — Зб. 11. — С. 65—66.

зазначалося: «Якщо навіть німецькі війська при вмарші в Україну будуть спершу привітані, очевидно, як визволителі, то це настанлення може швидко змінитися, коли Німеччина прийде до України без відповідних обіцянок щодо свого наміру відновити Українську Державу [...] українці сповнені рішимої створити умови, які гарантуватимуть національний розвиток у самостійній державі. Кожна влада, яка переслідує свої власні інтереси в побудові нового порядку на східноєвропейському просторі, мусить взяти до уваги цю резолюцію»³.

Провідник ОУН не пішов на співпрацю з новим окупантом українських земель — нацистською Німеччиною на чолі з Адольфом Гітлером. З тактичних міркувань Бандера і Провід ОУН навесні 1941 р. домовився з німецьким військовим командуванням про вишкіл Дружин Українських Націоналістів (батальйони «Нахтігаль» і «Роланд»), які мали воювати на території України проти СРСР за відновлення державності. Вони створювалися з розрахунком, що у майбутньому зможуть стати базою для формування регулярної української армії⁴. На початку німецько-радянської війни Похідні групи ОУН проголошують створення органів місцевої влади в містах і селах, залишених радянською адміністрацією. Німецьку адміністрацію та війська ставили перед фактом, що вже місцеве населення обрало своїх голів міст, сільських вїттів, сформувало українську міліцію, а у Львові 30 червня 1941 р. ОУН проголосила Акт відновлення Української Державності та створила уряд — Українське Державне Правління. Роль С. Бандери в проголошенні Акту 30 червня була однією з основних: він був співавтором тексту, ініціатором його оприлюднення та взяв на себе відповідальність за його суть перед німецькою окупаційною владою⁵.

В планах становлення «Нової нацистської Європи» про таку державу як Україна не могло бути й мови. Уряд на чолі з Я. Стець-

³ Цит. за: Гунчак Т. *ОУН і нацистська Німеччина: між колабораціонізмом і резистансом...* — С. 66.

⁴ *Дружини українських націоналістів у 1941—1942 роках.* — Б.м.в., 1953. — С. 6, 109—110; Кальба М. *Дружини Українських Націоналістів.* — Детройт, 1992. — С. 45—53.

⁵ *ОУН в 1941 році. Документи. Ч. 2.* / [упор.: О. Веселова, О. Лисенко, І. Патріляк, В. Сергійчук]. — К., 2006. — С. 357—371; *Українське державотворення. Акт 30 червня 1941. Збірник документів і матеріалів; за ред. Я. Дашкевича, В. Кука; упор. О. Дзюбан.* — Львів; Київ, 2001. — С. XXI—XXII.

ком гестапо заарештувало та відправило по тюрмах і концтаборах. З липня 1941 р. відбулися двосторонні бесіди Степана Бандери, Володимира Горбового, Василя Мудрого, Степана Шухевича, Віктора Андрієвського із заступником державного секретаря Генерал-губернаторства Ернестом Кундтом, доктором Фюлем, суддею фон Бюлов і полк. Альфредом Бізанцем у Кракові з приводу Акту 30 червня⁶. На погрози Кундта застосуванням репресій, якщо ОУН не припинить своєї державотворчої діяльності, С. Бандера заявив: «Ми вступили у бій, що розгортається зараз, щоб боротися за незалежну і вільну Україну. Ми боремося за українські ідеї і цілі. [...] ОУН — єдина організація, що веде боротьбу, і вона має право, на підставі тої боротьби, творити уряд»⁷.

Щоб схилити Степана Бандеру до співпраці та змусити відкликати Акт 30 червня, 5.07.1941 р. гестапо арештувало його біля Белза і через Люблін відіслало до Кракова. Наступного дня його викликав на розмову шефуряду (державний секретар) Генеральної Губернії Йозеф Бюлер та вимагав припинити діяльність УНК і відмовитися від проголошеного Акту. Після негативних відповідей Бандеру взято під домашній арешт й разом із жінкою Ярославою і дочкою Наталкою відправлено 9 липня в Берлін, де С. Бандеру помістили в тюрму гестапо на Ліхтерфельде-Ост. Про відвідини цієї тюрми згадував Євген Стахів: «Я скоро вбираюся і чимдуж спішу до головної квартири гестапо, де шефом був Гімmlер. І там сиділи мій брат і Бандера. Треба було пройти гострий контроль. Гестапівці, що стояли на дверях, докладно записували хвилину, коли ти увійшов, і куди йдеш. Спочатку я пройшов до Шарфа (його, до речі, весною 1943 року у Львові застрелив Маївський), потім мене викликали на коридор. Там на лавці Степан Бандера говорив з дружиною. З другого боку були ми з братом. Посередині сидів есесівець. Української він не вмів, тому просив говорити по-німецьки. Але час від часу ми все-таки перекидались українською, і я розповів про терор, про арешти, про те, що ми почали війну проти німців. Бандера передав дружині брудну білизну, яку я мав

⁶ *Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів. Т. 1...* — С. 109—113; *Гунчак Т. ОУН і нацистська Німеччина: між колабораціонізмом і резистансом...* — С. 70—71.

⁷ *Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні.* — Париж; Нью-Йорк; Львів: НТШ, 1993. — С. 510.

зврати, бо там у комірці було сховано листи до Лебеда. Я про те знав і мав завезти листи адресатові»⁸.

У столиці III Райху з С. Бандерою постійно працювали полковник Абверу Ервін Штольце, штурмбанфюрер СС Вайнман та проф. Маркерт з ОКВ. 25 липня його перевели під домашній арешт у Берліні на вул. Дальманштрассе № 8. В колишньому польському посольстві професори Ганс Кох і Герхард фон Менде проводили з Бандерою, Стецьком, Стахівим консультації. Бандері і Стецькові запропонували створити підконтрольну Крайову раду, згодом Дорадчу раду при Райхскомісаріаті. В цей час відбулися численні розмови Бандері і Стецька з військовиками та партійними чиновниками багатьох відомств. Вони вільно пересувалися в межах Великого Берліна, але під постійним наглядом. Також Бандера і Стецько написали різноманітні послання, пояснення, комунікати, декларації і меморандуми на ім'я Гітлера, Ріббентропа, Розенберга та інших діячів нацистської Німеччини⁹.

За дорученням керівництва ОУН влітку 1941 р. в Берліні було сформовано спеціальну групу для зібрання коштів і харчів для С. Бандері, Я. Стецька, В. Стахіва, Осипа Тюшки, Івана Габрусевича, Юліана Химинця, Романа Ільницького та інших політв'язнів. На ці потреби від Проводу ОУН було передано зв'язковими в Берлін 30 тис. марок. На початку серпня харчі передано через Романа Шухевича від старшин ДУН. Ця група допомагала Я. Бандері і її дочці, а Ярослава постійно з Марією Габрусевич, Марією Врецьоною і Марією Химинець носила передачі в'язням та передавала грипси. Ярослава Бандера два рази на тиждень отримувала побачення з чоловіком від гестапо. Дозволялося при таких зустрічах говорити тільки по-німецьки. Вона передавала їжу, білизну, все, що було потрібно з речей побутового характеру. Також Іван Равлик за фальшивими документами приїжджав до Берліна і передавав в'язням передачі та дані¹⁰.

⁸ Стахів Є. *Останній молодогвардієць*. — Київ, 2004. — С. 110.

⁹ *Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів*. Т. 1... — С. 130, 211—212, 236—242; Стецько Я. *30 червня 1941: Проголошення відновлення державності України*. — Торонто; Нью-Йорк; Лондон: УВС, 1967. — С. 267—273; Ільницький Р. *Думки про українську визвольну політику / упор. О. Панченко*. — Гаїач, 2007. — С. 135.

14 серпня 1941 р. С. Бандера, отримавши вимоги проф. Ганса Коха, написав відкритого листа райхсміністрові Розенбергу, де зазначив, що відкликання УДП і призупинення діяльності ОУН є неприйнятним. 11—12 вересня проф. Маркерт, проф. Г. Кох, проф. Бергард фон Менде проводили бесіди з С. Бандерою, Я. Стецьком, В. Стахівим і Ріком Ярим, щоб ОУН «віддала долю України в руки Німеччини, конкретно її Фюрера з терпеливим очікуванням на остаточну перемогу», інакше всіх очікують арешти і концтабори¹¹.

Після успіхів Вермахту на початку вересня 1941 р. на Східному фронті, коли стало очевидним, що Червону армію буде оточено і доля Києва уже вирішена, в Берліні почали діяти рішучіше по відношенню до українських націоналістів. 15 вересня 1941 р. у помешканні Бандери гестапо провело обшук, а його самого відправлено у центральну тюрму гестапо на вул. Принцрегентштрассе у камеру № 29. Одночасно з тим було проведено масові арешти членів ОУН на всіх окупованих німцями територіях в Україні і Європі. В ув'язненні опинилося півтори тисячі оунівців¹². В цей період Я. Бандера-‘Беркут’ підтримувала контакт з Володимирою Силинською та мала дозвіл на зустріч з чоловіком що два тижні. Зустрічі проводилися під суворим наглядом гестапівців, розмовляли лише німецькою і ретельно передивлялися передачі. Наприкінці 1941 р. Я. Бандера повідомила родину о. Теодора Давидюка про долю С. Бандери¹³.

Братів Бандери — Василя (21.07.1942 р.) та Олександра (кінець липня 1942 р.) було закатовано в концтаборі Авшвіц (Освенцім). В Херсоні гестапо розстріляло брата Богдана в 1942 р., а у львівській в'язниці також брата дружини. Батька Бандери о. Андрія НКВД розстріляло ще 10 липня 1941 р. в Києві, а двох сестер, Воло-

¹⁰ Панченко О. *Лев Ребет: нація і держава. Демократія і право.* — Гадяч, 2003. — С. 110; Безхлібник В. «Малолетка»// Альманах Гомону України. — Торонто, 1993. — С. 155; Кедюлич-Химинець М. *Відлуння буремних років. Спогади.* — Нью-Йорк; Ужгород, 2011. — С. 65—68.

¹¹ Стецько Я. *30 червня 1941...* — С. 317.

¹² *Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів.* Т. 1... — С. 279—281; Ільницький Р. *Думки про українську визвольну політику...* — С. 136—137.

¹³ *Протокол допиту Федора Давидюка від 13.06.1945 р. // Степан Бандера у документах радянських органів державної безпеки (1939—1959) /упор. В. Сергійчук.* — К., 2009. — Т. 1. — С. 327—328.

димиру і Оксану, вивезли в сибірські концтабори. Через відмову С. Бандери від співпраці з нацистами його близькі родичі загинули мученицькою смертю, а він сам опинився концтаборі¹⁴. Своєю чергою, український народ розпочав збройну боротьбу проти нових окупантів. Цей рух Опору переріс у справжню повстанську війну не тільки проти нацистського режиму, а й радянської тоталітарної системи, розтягнувшись на довгі роки. Під іменем Бандери вона набрала масштабності та запеклого характеру, а з його іменем окупанти ідентифікували і пов'язували визвольний рух¹⁵.

За спогадами члена Проводу ОУН Петра Дужого-‘Дорожа’, за долю С. Бандери та інших націоналістів усі дуже переживали, хоч про це ніхто не говорив публічно. Щоб не нашкодити ув'язненому, керівництво ОУН не пов'язувало з іменем Провідника свою антинімецьку діяльність, але його задуми і плани ще тривалий час активно нуртували в націоналістичному середовищі¹⁶. В офіційні ОУН «Ідея і Чин» від 1.11.1942 р. вказувалося про загибель в німецьких тюрмах і концтаборах багатьох націоналістів та братів Провідника ОУН — Олександра і Василя Бандер¹⁷.

На початку січня 1942 р.¹⁸ С. Бандеру розмістили у камері-одиночці № 73 концтабору Заксенгаузен. Його відвідали представники німецьких урядових кіл і вимагали написати відозву до членів ОУН і всього українського народу про спільну боротьбу проти СССР. За це обіцяли звільнити самого Бандеру, інших політв'язнів

¹⁴ Климишин М. В похіді до волі. Спомини. — Б.м.в., 1996. — С. 112; Кук В. Родина Опарівських // Степан Бандера та його родина в народних піснях, переказах і спогадах / [записи і упор. Г. Дем'яна]. — Львів: І-т народознавства НАНУ, 2006. — С. 188.

¹⁵ Косик В. УПА в німецьких документах // Український визвольний рух / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича; Центр досліджень визвольного руху. — Львів, 2003. — Зб. 1. — С. 60; Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів. Т. 1... — С. 365—367; Там само. Т. 4 / [упор. В. Косик]. — Львів, 2000. — С. 235—238.

¹⁶ Дужий П. Степан Бандера — символ нації. Частина друга. — Львів, 1997. — С. 176—177.

¹⁷ Дума П. [Маївський Д.] Герої наших днів / Літопис УПА. — Т. 24: Ідея і Чин: орган Проводу ОУН, 1942—1946. — Торонто, 1995. — С. 43.

¹⁸ За спогадами Провідник ОУН прибув з В. Стахівим до концтабору на початку 1943 р. (Ільницький Р. Думки про українську визвольну політику... — С. 139). У свою чергу В. Стахів подає своє ув'язнення з березня 1943 р. і там уже сидів Бандера (Wywiad radiowy T. Zawadzkiego // Stefan Rowecki w relacjach / pod red. nauk. T. Szaroty. — Warszawa: «Pax», 1988. — S. 323).

та пропонували «вольності» для України після закінчення війни. Усі ці пропозиції супроводжувалися постійним тиском на С. Бандеру, його родину і ув'язнених членів ОУН¹⁹.

У концтаборі Заксенгаузен був спеціальний блок № 9 (Камерний дім (Zellenbau), українські в'язні його називали «Бункер»). Головний наглядач за блоком, Курт Еккаріус, підпорядковувався начальникові табору штандартенфюрерові СС Антону Кайндлю. Серед в'язнів блоку були комуністичні лідери з усієї Європи (напр. Ернст Тельман), колишній канцлер Німеччини Ганс Лютер, радянські генерали, німецькі єпископи, українські, польські і румунські націоналісти (генерал Армії Крайової Стефан Ровецький, керівник Румунської «Залізної гвардії» Хорія Сіма), французькі міністри (Леон Блюм, Фріц Тиссен, Пауль Рейно, Едуард Даладьє), міністр оборони Латвії генерал Роберт Дамбітіс, австрійський канцлер Курт Шушніг, офіцери розвідки і пілоти англійських літаків, сини Сталіна, Нансена та маршала Італії П'єтро Бадольйо, представники аристократичних родин Європи (напр. італійська принцеса Мафальда). Всього в ув'язненні перебувало 80-90 осіб. Переважна більшість із них отримувала допомогу від Міжнародного Червоного Хреста власних країн чи від родин²⁰.

Один із перших в'язнів концтабору Заксенгаузен Омелян Антонович у спогадах писав: «Режим бункера був тюремним. Вставати на свисток, а не на дзвінок о 6-й годині ранку, а за 5 хвилин випускали кожного поодинці до умивальні і туалети в кінці коридора, не довше як на 2-3 хвилини. Все це відбувалося лявфшпріт, себто бігом. Усі в'язні були обмундировані в смугасті одяги і дерев'яники (взуття — ред.). О 7-й годині снідання. З порожньою мискою наказано вибігати поодинці туди, де близько вахи стояв казан, і есесман варихою роздавав «каву» і пайку чорного хліба. З тим хлібом і юшкою в мисці треба було бігом повертатися назад до камери, а есесман підганяв, шнель, шнель, лявфен. Те саме в обідню пору і о 5-й годині. Харчування нічим не відрізнялося від того, що в

¹⁹ Степан Бандера у документах радянських органів державної безпеки (1939—1959) / [упор. В. Сергійчук]. — К., 2009. — Т. 1. — С. 18.

²⁰ Stachiw W. W Sachsenhausen z gen. Roweckim // Stefan Rowecki w relacjach.. — S. 314—315; Стецько Я. 30 червня 1941... — С. 320; Панченко О. Лев Ребет... — С. 110—111; Онацький Є. У Вавилонському полоні: спомини. — Буенос-Айрес, 1949. — С. 84.

таборі, а протягом 1942 року майже увесь час це була двічі на день густа юшка з брукви жовто-брунатного кольору, і та клята бруква весь час смерділа у коридорі, але щось треба було їсти. Не щоднини, але тільки раз на тиждень, а може, й рідше виводили на прохід під бункером на 15-20 хвилин. Перебування на самоті від ранку до вечора могло привести до меланхолії або ще гіршого психічного занепаду. Ізоляція була введена тотальна. Навіть есесмани рідко входили до камери, їх видно було лише тричі, коли ми вибігали за харчуванням, тоді можна було дістати варехою по голові. Камери не замикалися ключами, лише залізними засувами, які кожний із зовні міг відсунути. Увесь час, день і ніч есесмани перебували на своїй васі, і також майже безперервно чути було на увесь бункер якусь музику з радіопередач, а може, це були грампластинки. Награвались різні німецькі мелодії, але майже постійно награвалась популярна на той час в Німеччині мелодія Лілі Марлен»²¹.

Згідно з даними німецького розвідника і згодом агента Штазі, який назвав себе Отто Зайдель, С. Бандера був у дружніх стосунках із письменником, архітектором та художником Оддом Нансеном (6.12.1901 — 27.06.1973). Цей норвезький велетень взяв його під свою опіку і допомагав усім чим мав, особливо харчами. Степану Бандері був відомий досвід його батька Фрїтьофа у мирному відстоюванні незалежності Норвегії від Швеції. На його думку, тюремний досвід показав Бандері, що фізично можна перебувати у неволі, але духовне самовдосконалення і творчість роблять людину вільною навіть у в'язниці²². Однак у видрукуваних в Осло у 1946 р. трьохтомних щоденниках О. Нансена «День за днем» та англійській версії книги 1949 р. про концтабір Заксенгаузен таких даних не знаходимо²³.

²¹ Антонович О. Спогади. — Київ; Вашингтон, 1999. — С. 279.

²² Герой чи мерзотник? Німецькі спецслужби про С. А. Бандеру / Інтерв'ю Костянтина Стогнія з Отто Зайделем. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: (<http://vikna.if.ua/news/category/history/2012/11/26/10989/view>).

²³ Nansen O. *Fra dag til dag. 1: Fra 13 januar til 4 august 1942.* — Oslo: Dreyer, 1946. — 284 s.; Nansen O. *Fra dag til dag. 2: Fra 5 august 1942 til 21 august 1943.* — Oslo: Dreyer, 1946. — 390 s.; Nansen O. *Fra dag til dag. 3: Fra 22 august 1943 til 28 april 1945.* — Oslo: Dreyer, 1946. — 302 s.; Nansen O. *From day to day / Transl. by K. John.* — New York, 1949. — 485 p.

За спогадами отамана Т. Боровця-‘Бульби’, концтабір Заксенгаузен являв собою «окреме царство есесів у царстві Гітлера. Там, в лісі, побудоване ціле місто з власними бараками, бункерами, великими будовами, військовими фабриками, шпиталями, крематоріями та газовими камерами. Там були великі бараки для спеціально ізольованих груп в'язнів і навіть домики для різних високопоставлених осіб з-посеред німців та інших націй Європи». Він зазначає, що завдяки С. Бандері і д-ру Томі Лапичакові діяла своєрідна пошта, яку називали «кібель-поштою»: під час прогульок в'язні залишали записки в квітнику або закидали в камеру до зазначених осіб. Найбільшим враженням для в'язнів було постійне бомбардування авіацією США і Англії військових заводів, розташований недалеко від них²⁴, а також висадка військ союзників у Нормандії, замах на Гітлера і Варшавське повстання²⁵.

За свідченнями в'язня Заксенгаузену (блок № 10), чільного діяча ОУН-р, теренового провідника Німеччини (1941—42) Василя Безхлібника-‘Беркута’, Степан Бандера в умовах суворого режиму концтабору проявляв чудеса конспірації та був неперевершеним організатором обміну інформацією, газетами і харчовими пайками. З Безхлібником Бандера зустрічався у лікарні блоку № 9, де проходив приписані процедури. Безхлібник інформував Провідника про становище членів ОУН в німецьких концтаборах, ситуацію в Україні та міжнародні події²⁶.

Саме в цей час протягом 1943 р. проходив лікарські процедури член АК Ян Баранські, який був здивований тим, що С. Бандера говорив дуже гарною і чистою польською мовою. Навіть тоді Бандера твердив, що єдиним реальним шансом здобути незалежність для України була співпраця з Німеччиною та війна її з ССРСР. Він завжди підкреслював, що німці — найбільші в світі брехуни і не можна вірити жодному їхньому слову. В розмовах Бандера постійно засуджував політику нацистів і вважав, що вони обов'язково програють війну. У Баранські складалося враження, що він свідомо

²⁴ Боровець-Бульба Т. *Армія без держави. Спогади*. — Вінніпег, 1981. — С. 281—283.
²⁵ Stachiw W. *W Sachsenhausen z gen. Roweckim // Stefan Rowecki w relacjach*. Warszawa, 1988. — S. 321.

²⁶ Безхлібник В. «Малолетка»... — С. 157—159; *Архів ОУН у Києві*. — Ф. 3. — Оп. 1. — Од. зб. 30 (Листування В. Безхлібника з о. І. Гриньохом з приводу обставин перебування С. Бандери в концтаборі Заксенгаузен, 1987 р.). — Арк. 1.

провокує на різні антинімецькі висловлювання, щоб потім здати його концтабірній адміністрації. Щоб здобути довір'я в поляка-аківця, Бандера розповів про свої контакти з ген. Ровецьким²⁷.

Інший в'язень, чільний діяч ОУН-м Євген Онацький, описує режим перебування в концтаборі у камері № 70: ніяких розмов з іншими ув'язненими під час прогульок по подвір'ю, підйом ранком о 5.00, застеляння ліжка та прибирання камери, вихід до умивальника. Опісля сніданок, о 12.00 обід, вечеря о 18.00 (їжу завжди приносили в камеру). Якість їжі була дуже поганою. Кожен в'язень мав сам помити посуд. Існувало три категорії харчування в'язнів, і оунівцям приділялася остання. День завершувався о 20.00 ляганням спати. Онацький із захопленням згадує символічні різдвяні подарунки 1944 р.: від Я. Стецька та маленьку передачу солодкого печива від С. Бандери²⁸. За спогадами провідного члена ОУН-м Дмитра Андрієвського, Степан Бандера, виявляв під час ув'язнення товариськість, допомагав харчами тим, хто був у скруті. Дізнавшись про смерть Олега Ольжича, він запропонував уночі після другого дзвінка вшанувати його пам'ять хвилиною мовчання²⁹.

Провідний діяч ОУН В. Стахів у споминах вказував, що ад'ютант Головного коменданта концтабору Генріх Отто Весель мав хобі фотографувати для власної колекції специфічних в'язнів, серед яких був Провідник ОУН С. Бандера. В них були камери (№ 69, 73) т. зв. третього класу: без зайвих предметів, тісні, тверде ліжко, малий стільчик і прикручений до стіни столик. Камери мала 12,5 м² (ширина 2,5 м, довжина 5 м, висота 2,7 м). Напроти вхідних дверей було невелике міцно заграбоване прямокутне вікно, що мало матове скло, яке пропускало світло, але не дозволяло бачити, що діється у дворі³⁰.

22 липня 1943 р. відбулася зустріч С. Бандери з Головним комендантом АК ген. Стефаном Ровецьким-‘Гротом’, який сидів в камері № 71. Зустрітися їм допоміг В. Стахів та ще один в'язень з камери № 72, датський поручник Кнут Петерсен. Темою їх розмов були

²⁷ Baranski J. *Jak zginął gen. Grot // Stefan Rowecki w relacjach... — S. 332—333.*

²⁸ Онацький Є. *У Вавилонському полоні... — С. 78—79, 82—84.*

²⁹ Андрієвський Д. *Наше ув'язнення // Літопис українського політв'язня. — Ч. 1. — Мюнхен, 1946. — С. 31.*

³⁰ Stachiw W. *W Sachsenhausen z gen. Roweckim // Stefan Rowecki w relacjach... — S. 314—321.*

перспективи українсько-польських взаємин, політика західних союзників, прихід в Україну і в Польщу більшовиків тощо. Згодом свою позицію ген. Ровецький виклав у листі польським в'язням: «Вже зараз мусимо рахуватися з втратою наших східних земель на користь українців. Того вимагає політика польської нації»³¹.

Наприкінці серпня 1943 р. до С. Бандери в камеру навідувався групенфюрер СС, шеф 4 відділу безпеки ген. Генріх Мюллер. Він намагався притягнути Провідника ОУН до співпраці, однак отримав категоричну відмову. Тоді ж було поширено інформацію про страту Бандери в тюрмі. В середині грудня 1943 р. В. Стахіву і С. Бандері поміняли камери — № 17 і, ймовірно, № 63³².

Про перебування в концтаборі Заксенгаузен полк. А. Мельник писав: «Місцем проходив був трикутник між двома крилами бараку, які прямовисно стояли до себе, і високим муром, що відділював барак від решти табору. Вже попереднього дня завважив я в однім з відхилених угорі вікон знаки хустиною і кінцями пальців. Наступного дня знаки ці повторились, що більше, появились крейдою писані на шибці вікна написи: “Лапичак в шпиталі, Мушинський 26, Тарас Бульба 28” і дальші інформації про розміщення нашої націоналістичної групи в цім “зондербараці”. Під кінець на шибці бачу напис, від якого мені в очах потемніло: “Ольжич” і побіч цього хрестик. [...] Мов громом уражений цією вісткою, не видержую і на цілий голос питаю: “Хто ви?” і у відповідь появляється на шибці напис “Степан Бандера”. — Ну, і здибались, — подумав я. — Це він перший системою відповідно наставлених дзеркал пізнав мене і перший поміг нав'язати контакт зі співтоваришами недолі: Андрієвським, Мушинським, Онацьким, Ждановичем і Костем Мельником. Це був останній прохід без вартового на цім подвір'ї, отже, і остання нагода того своєрідного зв'язку могого зі Степаном Бандерою в німецькій тюрмі»³³.

³¹ Stachiw W. *W Sachsenhausen z gen. Roweckim // Stefan Rowecki w relacjach...* — S. 317.

³² Онацький Є. *У Вавилонському полоні...* — С. 82—84; Stachiw W. *W Sachsenhausen z gen. Roweckim // Stefan Rowecki w relacjach...* — S. 318, 321; *Степан Бандера у документах радянських органів державної безпеки (1939 — 1959) / [упор. В. Сергійчук]. — К., 2009. — Т. 1. — С. 220—221.*

³³ Мельник А. *Пам'яті впадших за волю і велич України // Організація Українських Націоналістів. 1929—1954. — Б.м.в., 1955. — С. 31.*

На початку серпня 1944 р. Степана Бандеру відвозили на бесіду з групенфюрером СС і генерал-лейтенантом поліції Генріхом Мюллером. Йому запропонували написати відозву до вояків-українців Червоної армії, щоб вони здавалися в полон і вели боротьбу проти Москви. Також обіцяли звільнити усіх членів ОУН і надати Україні деякі політичні концесії. Бандера нагадав ген. Мюллеру жахливе поводження з полоненими ЧА і їх мільйонні смерті, арешти і страсти українських патріотів, окупацію і розчленування України. Тому й відмовився йти на співпрацю. В середині вересня в концтабір від Проводу ОУН для розмов зі С. Бандерою прибув о. Іван Гриньох. Він передав грипс від М. Лебеда щодо повноважень отця, і Бандера одразу ж проковтнув записку. Степан Бандера, за спогадами І. Гриньоха, виглядав дуже вимученим і хворобливим (ймовірно, тоді хворів на грип), бідно одягнутий, але був рішуче налаштований. Впродовж понад годинної зустрічі Бандері було розказано про зміни, які відбулися в структурах ОУН і УПА³⁴.

Рішення про звільнення Бандери і Стецька було затверджено 25.09.1944 р. на нараді Альфреда Розенберга і начальника головного управління безпеки Райху Ернеста Кальтенбрунера. 27.09.1944 р. Бандеру відвезли з концтабору в околиці Берліна, де знову утримували під домашнім арештом, пропонували співпрацю в Українському національному комітеті (УНК), який мав бути під керівництвом генерала РОА Власова. Такі умови запропонував С. Бандері шеф головного бюро СС, ген. Г. Бергер 5.10.1944 р. Бандера відмовився входити в УНК, натомість запропонував замість себе адвоката Володимира Горбового. Після переговорів ген. Бергер зазначив: «Бандера — це незручний, упертий і фанатичний слов'янин. Своїй ідеї він відданий до останнього. На даному етапі надзвичайно цінний для нас, опісля небезпечний. Ненавидить так само росіян, як і німців». Переговори такого ж характеру проводили проф. фон Менде, штурмбанфюрер СС д-р Фріц Рудольф Арльт і штурмбанфюрер СС Людвіг Вольф³⁵. За спогадами

³⁴ *Архів ОУН у Києві. — Ф. 3. — Оп. 1. — Од. зб. 30. — Арк. 3-6; Ільницький Р. Думки про українську визвольну політику... — С. 142—144.*

³⁵ *Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів (1944—1945). Т. 4... — С. 9, 215; Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні... — С. 439—445; Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття. — К., 1993. — С. 244.*

Я. Стецька, 28.09.1944 р. в його камері з'явилися штурмбанфюрери СС Вольф і Шенк, які повідомили про його відправку з концтабору. Тоді ж разом з Бандерою їх відвезли під охороною гестапо у спеціальну віллу під Берліном, де з ними проводив переговори ген. Г. Бергер³⁶. Також Стецько зазначав, що «в концтаборах і у підвалах найгірших тюрем — предовгі роки — йому [С. Бандері] було заборонено писати. Він міг тільки передумувати в постійній непевності, чи будь-коли його думи й ідеї, концепції й плани зможуть здійснюватися»³⁷.

Багато дослідників ставлять питання, чому Бандеру не ліквідували, як багатьох інших, у концтаборі Заксенгаузен. У 1943—1944 рр. воєнна поразка Німеччини була очевидною, тому нацисти знову хотіли на власну користь розіграти українську карту. Бандеру пробували використати для чергового колабораціоністського проекту, але його принциповість у відстоюванні інтересів українського визвольного руху стала на заваді реалізації ворожих планів.

В Україні Провід ОУН довідався про звільнення С. Бандери наприкінці жовтня 1944 р. з радіопередач, і це повідомлення помістив 14 листопада у газеті «Щоденні вісті» її головний редактор Осип Дяків-‘Артем’. В ньому через представника УГВР за кордоном С. Бандера передав палкий привіт воякам УПА³⁸.

Наприкінці грудня 1944 р. гестапо відправило С. Бандеру в Берлін, де утримувало під домашнім наглядом. Двічі на день він мав зголошуватися у їхньому місцевому відділку. На початку січня 1945 р. віднайшов родину Бандер їх стрийко Осип: «Коли через знайомого удалося мені роздобути його адресу, поїхав я до Берліна, де знайшов його, дружину й доню в скромній, але привітній квартирі. Моя візита по стількох роках розлуки була для нас милою несподіванкою, і ми провели весь час у розмовах. Він цікавився ближчою й дальшою ріднею, відносинами за біль-

³⁶ Стецько Я. 30 червня 1941... — С. 324; Архів ОУН у Києві. — Ф. 3. — Оп. 1. — Од. зб. 30. — Арк. 7.

³⁷ Стецько Я. Передмова // Бандера С. Перспективи української революції. — Мюнхен, 1978. — С. XIII.

³⁸ Степан Бандера у документах радянських органів державної безпеки (1939—1959) / [упор. В. Сергійчук]. — К., 2009. — Т. 1. — С. 232; Дужий П. Степан Бандера — символ нації... — С. 304.

шовицьких і німецьких часів, розказував про своє життя й обіцяв тримати зв'язок»³⁹.

В середині січня 1945 року С. Бандера декілька днів перебував у м. Кракові, де зустрічався з членами ОУН Юрієм Лопатинським-‘Калиною’, Дмитром Чижевським-‘Демидом’, через яких передав Проводові ОУН своє рішення про підпорядкування вибраному Бюрові Проводу та підтримання рішень III-го Надзвичайного Великого Збору ОУН. В середині січня 1945 р. до Бандери прибули чільні діячі ОУН — М. Лебедь, о. І. Гриньох, Василь Охримович — з листами, інструкціями від Проводу ОУН, а також Мирон Матвієйко і Я. Ф. (ймовірно, Ярослав Федик) з речами побутового характеру. Стараннями М. Матвієйка для родини Бандери було виготовлено фальшиві документи на прізвище Романишиних. 1 лютого 1945 р. Бандера разом з родиною за допомогою М. Лебеда під час авіаційних бомбардувань, в атмосфері загального хаосу, втік з-під гестапівського нагляду до австрійського Тіролю, згодом в Інсбрук. Їх цілий час супроводжував спеціальний помічник Андрій Пеленичка-‘Плевак’. Згодом С. Бандера переїхав до Відня, поселився за підробленими документами в готелі для німецьких військовослужбовців, де його точно не шукало гестапо, і далі продовжив діяльність у керівництві ОУН на еміграції. Згодом деякий час він мешкав у Празі на тимчасово винайнятих квартирах⁴⁰.

6.06.1945 р. Провідникові ОУН було видано посвідку на ім'я Степана Попеля про ув'язнення протягом 15.09.1941 — 6.05.1945 рр. за політичними мотивами в концтаборі Мавтгаузен, а також посвідку Ліги українських політичних в'язнів німецьких концентраційних таборів № 427 на те ж ім'я від 21.02.1946 р.

Степан Бандера активно використовував свої тюремні зв'язки у відстоюванні незалежності України серед європейських громадських і політичних діячів, які пройшли німецькі тюрми й концтабори.

³⁹ Бандера О. *Відійшов як справжній революціонер // Квітучі береги.* — Нью-Йорк, 1980. — Ч. 19. — С. 9.

⁴⁰ Стахів В. *Про українську зовнішню політику, ОУН, Карпатську Україну та політичні вбивства Кремля / [упор. О. Панченко].* — Гадяч, 2005. — С. 262–264; *Протокол допиту В. Охримовича від 16.12.1952 р. // ГДА СБ України.* — Ф. 5. — Спр. 445. — Т. 4. — Арк. 94; *Протокол допиту М. Матвієйка від 16.06.1951 р. // ГДА СБ України.* — Ф. 6. — Спр. 56232 фп. — Арк. 48–49.